

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ**

**ՄՈՎՍԷՍ ՎՐԴ. (ԱՊԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ) ՏԱԹԵԻԱՑԻ  
ՌԻՏՏԱԻՌ ԵՐՈՒՍԱԶԷՄԻ (1610-1613)**

Մովսէս վարդապետ Սիւնեաց աշխարհէն էր. Բաղաց գաւառէն, որ կ'ըսուի Անանան, Ռոտանան գիւղէն:

Համաձայն տեղեկութեան Առաքել վրդ. Դաւրիթեցիի (1601-1662), աւելի կամ պակաս, Մովսէս տասնհինգ տարեկանին քահանայութեան աստիճան կ'ստանայ և կ'օրհնուի կուսակրօն քահանայ: Մովսէսի եկեղեցական կեանքը ու բարւոք գործունէութիւնը ինչպէս նաև եկեղեցւոյ պայծառութեան և հոգևոր բարեկարգութեան համար իր ճիգերը մեծ են, այնպէս որ արժանացած է Ս. Էջմիածնի հայրապետական Աթոռին: Մովսէսի այդ շինարար գործերը լիովին բացատրուած են Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան էջերուն մէջ, փափաքողները ձեռնհաս պատմիչներէն կրնան տեղեկանալ: Մենք մեր այս յօդուածին վերնագրոյն համաձայն, զլսաւորապէս պիտի հետևինք Առաքել վրդ. Դաւրիթեցիի պատմութեան, որմէ կը հասկցուի թէ Մովսէս վրդ. Երուսաղէմի իր ուխտաւորութեան մէկէ աւելի այցելութեանց առթիւ, Ս. Յակոբեանց վանուց միաբանութեան գործունէութեամբ, սորված է մոմ սպիտակացնելու արուեստը, զոր այնքան նպաստեց եւ ապա պայծառացնելու իր բախտը: Պիտի հետևինք Առաքել վրդ. Դաւրիթիցիին որուն նկարագրութենէն յայտնի կ'ըլլայ թէ Մովսէս վրդ. Երուսաղէմի մէջ մոմ սպիտակացնելու արուեստը կուսանի միաբանութենէն կատարեալ յաջողութեամբ, և ապա հայրենի գաւառները գառնակէ վերջ նոյն արուեստին շնորհիւ կը պայծառանայ իր բախտը յօգուտ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ:

Մովսէս պէտք ունէր ուսման և հասակաւ անչափահաս ըլլալով կ'աշակերտի նախ Արապիոն վարդապետին, բայց շուտով այս մեծ վարդապետը կը վախճանի, սակայն Արապիոն տեսնելով աստուածային շնորհք Մովսէսի վրայ իր մահէն առաջ կը հոգայ զանիկա. և կը յանձնարա-

րէ իր աւագ աշակերտին Կեսարացի Գրիգոր վարդապետին, որպէսզի հոգ տանի անոր վարդապետական ուսման և յետ չափահասութեան տայ գաւառան և վարդապետական պատիւ: Մովսէս քանի մը տարի կ'աշակերտի Գրիգոր Կեսարացիին: Յակոբ Կեսարացիին գրածին Նայելով (Ձեռ. Վիեննայի Թ. 593) Գրիգոր Կեսարացի 1610ին Պոլսէն Եգիպտոս և Սինա կը ճամբորդէ իր հետ ունենալով Մովսէս վրդ. և որուն գաւառան ալ տուած էր, և անկէ ալ կ'այցելին Համիթ և բազմաթիւ եպիսկոպոսներով կուգան Երուսաղէմ (1610) վանքին պարտոց խնդիրը կարգադրելու համար և այս թուին Գրիգոր Պարոնտէրը կը կարգուի առաջնորդ Երուսաղէմի:

Գրիգոր Կեսարացի 1611ին կը վերագառնայ Պոլիս, իսկ Մովսէս կը մնայ Երուսաղէմ, ուր կը կարգուի սևուարար սուրբ Յարութեան (Առ. 286): Դաւրիթեցի կը գրէ թէ Մովսէս հրաման կ'ընդունի այս միջոցին Գրիգոր Պարոնտէրէն երթալու Վիեննա և Երուսաղէմի վան Երուսաղէմի և զբազում արդիւնս ժողովեալ ի քրիստոնէից՝ երբ յԵրուսաղէմ առաջի Գրիգոր Սպիսկոպոսի (Առ. էջ 286):

Մովսէս վրդ. իր նուիրակութենէն առաջ հետաժուտ կ'ըլլայ Երուսաղէմի մէջ սորվելու մեղամմուր ճերմակցնելու արուեստը: Մենք այս արուեստին նկարագրութիւնը պիտի ընենք քաղելով զայն ներկայ Միաբանութեան ձերուսի և փորձառու անդամներէն. նոյն արուեստին նկատմամբ կարծիքներն է հետևեալը. Ս. Զատիկէն յետոյ ուխտաւորները կը վերադառնան Իրինց հայրենիքը, Ս. Աւստին միաբանութիւնը յառաջիկայ տարւոյն համար կը զբաղի կարևոր պատրաստութիւններով, որոնցմէ մին էր մեղամմուր ճերմակցնելու եղանակը: Վանուցս Թոքաթ թաղ կոչուած յարկարատիւր մեծ կաթսաներ կը զրուին, որոնց մէջ կը հալեցնեն դեղին մեղրամմուր, որուն մօտ

գետեղուած էր տախտակեայ երկար տաշտ մը պաղ ջուրով լեցուած, վերեւ կախուած էր երկար պղնձէ հաստատուն, քամոց մը (սիւզկէշ), նոյն տաշտին վրայ գետեղուած կար նաև կլոր փայտէ երեսուն աննթիմ հաստութեամբ անիւ մը, երբ միւսմաս մօմազործը պղնձէ շերտիով մը կաթսայէն հալած մօմը կը լեցնէ քամոցի վրայ, իր օգնականը փայտէ անիւը արագապէս կը գործնէր որպէսզի հալած մօմը չհփակի, իսկ միւս միւրաններն ալ փոքր զամբիւղներով ջուրին մէջէն կը հաւաքէին պտրած մօմի ճերմակ հատիկները որոնք արեգակին զէմ կը փուռն տարածուած երկար ճերմակ կատարի վրայ: Ամէն օր փուռած մօմի հատիկներուն վրայ պաղ ջուր կը սրակեն որպէսզի իրար չփակին, այսպէս եօթն օր շարունակելէն յետոյ մօմազործը կը հաւաքէր վերստին հայեցելով կը պատրաստէր եկեղեցոյ համար վառելիք մօմ, նոյն եղանակը տեւած է մինչև 1899 թուականը: Այս կարևոր գործողութեան կը հսկէին օրուան պատրիարքը և բոլոր եպիսկոպոսները և գործին կը մասնակցէին Միաբան վարդապետներէն զատ, ժառանգաւոր սաները և աշխատաւոր միաբանները:

Մովսէս վրդ. 1610-1613, ժամանակամիջոց մը կը մնայ Երուսաղէմ ճնուիրակութեան գործով միասին, նոյն միջոցին է որ մեղրամօմ ճերմկցելու արուեստին կը հետևի և 1613ին ալ ներկայ կ'ըլլայ Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքին եպիսկոպոսացման արարողութեան, Աւետիս կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ, ինչպէս յայտնի է նոյն կաթողիկոսի կոնգրակէն:

Ինչ վերջ Մովսէս վրդ. կը մեկնի Երուսաղէմէն իր հարկենական գաւառը, հոն ալ կը շարունակէ մօմ սպիտակացնելու իր արուեստը. երբ Երևանի մէջ կը մնար, Շահ Աբաս հրովարտակ մը կը զրկէ Ամիրզուռնայ խանին Մովսէս վարդապետի համար, կը գրէ թէ «մասնիր Ամիրզուռնայ խան» վճովսէս անուամբ վրդ. ն՝ որ բնակի ի քում քաղաքի առ քև. փութանակի առաքեսցես զնա առ իս, ուր և իցեմ ես՝ եկեալ գտցէ զիս»: Պիտի հետևինք Գաւրիթցիին բացատրութեան, որ է հետևածը: Մովսէս վրդ. ամէն տարի մօմ կը ճերմկցնէր, և եկեղեցիին մէջ պատարագին ժամակարգութեան, տէրունական և սրբոց տօներուն սպիտակ

և պայծառ մոմեղէններով մեծ հանդէս կը կատարէր ինչպէս գրուած է Յովհաննու Օձնեցոյն պատմութեան մէջ:

Թագաւորներուն սովորութիւնն էր որ բոլոր երկիրներէն տաքքներ և աղջիկներ կը հաւաքէին. այս սովորութեամբ Շահ Աբասն ալ իր նախարարներէն մէկը՝ որուն անունն էր Բայինդուր բէկ, և անոր հետ ներքիններ Ատրպատական կը զրկէր թագաւորին համար տաքքներ եւ աղջիկներ ժողովելու և անոնք հասան Երևան: Օր մը զօրօսանքի համար, Բայինդուր բէկը և Ամիրզուռնայ խանը միասին եկան այն տեղը ուր բնակած էր Մովսէս վրդ. հոն Մովսէս վրդ. ը նուէր տուաւ սպիտակ մօմէն եօթը մօմ Բայինդուր բէկին և եօթը մօմ ալ Ամիրզուռնայ խանին: Բայինդուր բէկ մօմին սպիտակութիւնը տեսնելով հրճուեցաւ և շատ սքանչացաւ և ըսաւ. կը պահեմ այս մօմերը և իբրև աղբեր և մատուցանեմ: Երբ Ամիրզուռնայ խանը լսեց այս խօսքը, ըսաւ, որովհետև այդպէս կըսէք. իմ բաժինս ալ քուկինիդ հետ կը միացնեմ, որպէսզի իմ նուէրս ալ միանայ Շահին առջև:

Իսկ Մովսէս վրդ. բեր իմացաւ իշխաններուն խօսքերը կ'ըսէ, որովհետև այդպէս յարմար տեսաք, ուրիշ եօթը մօմ ալ բերելով կ'աւելցնենք անոնց վրայ և այդպէս թագաւորին կը ներկայացանք: Իսկ Բայինդուր բէկը իր գործերը աւարտելով զնաք թագաւորին մօտ. շատ խնդրանքներ ներկայացնելով հանդերձ՝ սպիտակ մօմերը ներկայացուց թագաւորին որ իր ձեռքն առնելով մօմերը կը քննէր, և կը հարցնէր թէ ո՞րպէ է, և Բայինդուր բէկը ըսաւ պատճառը: Արդ թագաւորը իմանալով՝ Ամիրզուռնայ խանին հրովարտակ մը գրեց որպէսզի Մովսէս վրդ. իր մօտ զրկէ. Ամիրզուռնայ խանը ասանց յայտադնելու Մովսէս վրդ. ը Շահին կը զրկէ:

Մովսէս վրդ. Երևանէն բնեւելով զնաց Պաղատա քաղաքը, վասնզի հոն էր Շահ Աբաս թագաւորը, Սամանջիւնիւրէն Պաղատաը ետ առնելու համար, քիչ ժամանակէն քաղաքը տունուցաւ, ասկէ յառաջ Մովսէս վրդ. քաղով թագաւորին ներկայացաւ, նոյն ժամանակի թուական էր Ռէն. (1626) թագաւորը հարցունքներ ըրաւ մօմին սպիտակութեան համար, վարդապետը պատ-

45-09



լած պատասխանները կուտար: Շահը հրովարտակ մը գրելով սուաւ Մովսէս վրդ.ի և զրկեց Ասպահան՝ Լալա բէկ իշխանին մօտ որ թագաւորին կողմէ Ասպահանի քաղաքապետ կարգուած էր, վերջինիս Շահը պատուիրած է որպէսզի Մովսէս վրդ.ին հարիւր լիզր մօմ և թագաւորին ծառաներէն երեք ծառաներ տայ և հոգայ անոնց ծախսերը: Եւ այն այգիները որոնց կը հաւանի Մովսէս վրդ. անպատճառ անոր արուի որպէսզի հոն մոմերը ճերմկցնէ և ծառաներուն սորվեցնելով թագաւորին առջև տանի, ուր որ ըլլայ: Մովսէս վրդ.ը արքունի հրովարտակը առնելով Ասպահան կուգայ և ցոյց կուտայ Լալա բէկին, որ կատարէ թագաւորին հրամանները, Մովսէս վրդ.ին կուտայ մօմ և երեք ծառաներ որոնց առնունքն էին Ֆառուխ, Ղարչղայ, Բէհպատ և այն այգին որ կըսուի Թէլիմ խանի այգի ուր Մովսէս վարդապետ ութն ամիս աշխատեցաւ, մօմը սպիտակացուց և սորվեցուց ծառաներուն, և ապա սպիտակացուցաւ մօմը ծառաներէն առնելով գնաց Փահրաւպատ քաղաքը, վասնզի հոն էր Շահը, Պաղտատը գրաւած էր, և վերագործած էր Փահրապատ ու ձմեռը հոն պիտի անցնէր, այդ պատճառաւ Մովսէս վրդ.ը հոն գնաց: Նոյն օրերը հոն կը գտնուէր Ջուզայնցի մեծ և փառաւոր իշխան խօջայ Նազարը որ յոյժ քարեկամ էր Մովսէսի, և Շահաբատ թագաւորին յարգելի, Մովսէս վրդ.ը խօջայ Նազարին ձեռքով թագաւորին ներկայացուց սպիտակ մօմը և ուսուցեալ ծառաները, որոնց մասին շատ զուարճացաւ Շահը որ սպիտակացեալ մօմերը ձեռք առնելով կը զուարճանար, նոյն ժամուռ յուսադրական շատ խօսքերով արձակեց վարդապետը: (\*)

Այն օրերը ծննդեան և Քրիստոսի Յայտնութեան տօնը տեղի պիտի ունենար, Մովսէս վրդ.ի սովորութիւնն էր մեծ հանդէսներով կատարել տէրունական տօները: Եւս առաւել այս տօնը շատ պատրաստութեամբ և յարմարագոյն կարգադրութեամբ պիտի կատարուէր, վասնզի թագաւորն ալ պիտի

գար այս տօնին տեսութեան համար, ինչպէս որ այցելեց ալ, և Մովսէս վրդ.ը ճարգաւուցի գիշերը մարդաչափ երկու սպիտակ մօմեր պատրաստեց տօնին օրը վառելու համար և ինքը հսկում և աղօթքներ ըրաւ հաւատքով առ Աստուած յորդաբուխ արտասուճքով բարեխօս ունենալով Տիրամայր Ս. Աստուածածինը, որպէսզի այլահաւատ թագաւորին մօտ տօնախմբութիւնը շնորհալի երևնայ և զթութիւն և ողորմութիւն ունենայ քրիստոնեայ ազգին վրայ: Աստուածոյ սղորմութեամբը վարդապետին խնդրանաց համաձայն կատարուեցաւ պաշտամունքը, և վարդապետը իր պաշտօնեաներով հար ջրօրհնեաց կարգը կը կատարէր՝ թագաւորը տօնախմբութեան մասին հաճ և հաւան եղած էր. մեծ համակրութիւն յայտնած էր Մովսէս վրդ.ի մասին, և այդ մասին խօջայ Նազարին ալ հարցումներ ըրած էր, և թագաւորին առջև խօջայ Նազար համակրութիւն յայտնած էր Մովսէս վրդ.ի նկատմամբ:

Քանի մը օրէ վերջ թագաւորը խօջայ Նազարին ըսաւ թէ կատարուելիք ինչ խնդիր ունի ձեզ վարդապետը «գանձ թէ դատակիրտ» կամ ուրիշ բանի մը կը փափաքի. պատասխանած է խօջայ Նազարը թէ ան այդպիսի մէկը չէ, աշխարհային ինչքերը զանց ընող մարդ մ'է, առջ թէ շնորհ առնես տալ սմա զպարգևս, զլուսարարութիւնն էլ միածնի տուր, զի նա սպասուողներով եկեղեցու այնմիկ աղօթեցնէ վասն կենաց թագաւորին: Թագաւորը մեծապէս հաւանած էր Մովսէս վրդ.ի այս խնդրանքին, և անոր յանձնած էր Ս. Էջմիածնի լուսարարութիւնը քաղաւոցական նոմոսով (\*):

(\*) Եւսօր.— Ս. Էջմիածնի Մովսէս վրդ.ի Լուսարարութեան (Գիտակալութիւն) արքունի հրովարտակը տխարաւս և. Պարտից արքային կողմէ կը շնորհուի յամիս 1627, հրովարտակին հայեցի օրինակին թարգմանութիւնն է այս.

«Առաջի արարել ինձ թէ ի խաչազաւան հոգեորականաց ընտրեալ է լուսարար էլ միածնայ և կառավարիչ հոգեւորական գործոց Նորա ըստ քրիստոնէական արարողութեանց՝ որ մաղթէ այժմ յինչն շնորհել այն պաշտօն զսոյն հրովարտակ. վասն որոյ այտու հրամանագրիմ ընդհանրաբար համայն պիտաց և այլոց անձանց, իւրաքանչիւր ումեք ի նոցանէ՛ թողլով նմա ազատաբար վարել այնքանիկ պաշտօն իւր, շարքիւրէլ իւրք նմա, զի յարգելով և օգնելով պահպանել

(\*) Եւսօր.— Յրիգոր վրդ. Դարանաղցի հս իր ժամանակագրութիւն գրքին մէջ (էջ 252-285) կը յիշատակէ Մովսէս վրդ.ի մօմ սպիտակացնելու աբուեհտի մասին, Շահաբատ թագաւորին հրամաններու զօրծողութիւնը ու անոր զովետը:

Մովսէս վրդ. մեծ փառքով և անպատու մ ցնծութեամբ Թահրապատէն կ'ենէ և կը հասնի Երևան և Ս. Էջմիածին, և առանց յապաղելու, Ս. Աթոռոյ նորոգութեան գործին սկսաւ ՌՀԶ (=1627) թուականին Վարդավառի պահոց երկուշարթի օրը:

Արդէն 1619ին եպիսկոպոսութեան աստիճանը ընդունած էր, Լուսարարութեան պետական հրամանն ալ ձեռք բերելով դժուարութիւններէն չվհատեցաւ, իր եռանդը կրկնապատկեց, վանքի բակը մաքրել տուաւ, էջմիածնի վանքը հաստատուն պարիսպներով շրջապատեց, միաբաններու համար սենեակներ շինել տուաւ ինչպէս և վեհարան ու հիւրանոց. շինեց շտեմարան ու սեղանատուն և ապա վանքի քայքայուած մասերը նորոգեց: Մովսէս վրդ. ի կատարած շինութիւններու մի մասը տակաւին կանգուն է Ս. Էջմիածնի մէջ, Նիւթական շինութեան հետ Մովսէս վրդ. ը հոգ տարաւ և Ս. Էջմիածնի մտաւոր և բարոյական վերանորոգութեան: Ան վանքին մէջ հաստատեց այն կարգերն ու ժամասացութիւնը, որոնք գոյութիւն ունէին Սիւնեաց Մեծ-Անապատին մէջ: Զարգարեց Ս. Էջմիածինը սրբական անօթներով, որոնցմէ ի սպառ զրկուած էր, այլազգիներէ վերտաացաւ այն սրբութիւնները որոնք գրաւ էին զրուած: — Ընտիր եկեղեցականներ ու քարոզիչներ պատրաստելու համար Մովսէս վրդ. ը Յովհաննես վանքի մէջ զպրոց հաստատեց՝ անձամբ հոգալով հայ մանուկներու սննդեան և ուսման պէտքերը: Այս պրոցի մէջ հաւանաբար կրօնական գիտելիքներ միայն կ'աւանդէին և Ս. Գրքի ուսումն, բայց ապա Մեքիսեդիկ վրդ. Վժանեցիին միջոցաւ աւանդուեցաւ արտաքին գիտութիւններ, քերականութիւն ու փիլիսոփայութիւն, Վժանեցիին Լիմ անապատէն այդ նպատակով յատկապէս Ս. Էջմիածին եկած էր: Այս

զպրոցներէն ընթացաւարտ եղան ընտիր եկեղեցականներ, որոնք հայ վանքերը պայծառացուցին նոր կարգերով: Մովսէս վրդ. ի համարը բոլոր հայաբնակ տեղերը տարածուեցաւ, անոր աշակերտները ամէն տեղ կ'այցելէին և իրենց օրինակելի կեանքով, քարոզութեամբ և զործունէութեամբ իրենց հողերը հօր անունը կը բարձրացնէին:

Ամէն կողմերէ աղաչական նամակներ թափուեցան Ս. Էջմիածին, որ Մովսէս եպիսկոպոսը կաթողիկոսական օծումը ստանայ, բայց այն կը մերժէր, որովհետեւ անոր սիրոք հանգիստ էէր, ցորէպի Ս. Աթոռի վրայ պետական պարտքը ծանրացած էր տիրող ժամանակին խռովայոյզ դէպքերուն հետեանքով և զանազան կաթողիկոսներուն անխոհեմ զործերուն աւերածութեան պատճառաւ: Գրեթէ չորս կաթողիկոսներ այդ թուականներուն զահակալած էին, և խռովութեան զուռ բացած էին ոմանց մահուան և այլոց հրաժարումով: Մովսէս եպս. ճիշդ Լուսարարութեան ժամանակ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Ս. Աթոռը թափուր կը մնար և ամեն կողմէն տեղացող թախանձանքներուն պատճառաւ Մովսէս եպիսկոպոս 1629 թուին կաթողիկոս օծուեցաւ ի մեծ ուրախութիւն հայ եկեղեցւոյ: Կօճա Նազարի հրաւէրով Մովսէս կաթողիկոս Սպահան գնաց, և անոր աջակցութեամբ վճարել տուաւ Ս. Էջմիածնի 100 թուանի պարտքը և ստացաւ իր կաթողիկոսութեան հրովարտակ Եւս-Սէֆիէն և ամէն բան հաստատապէս կարգադրելով ութամսեայ բացակայութենէն Ս. Էջմիածին գարձաւ 1629 թ. Սեպտ. : Մովսէսի կաթողիկոսանալը հայ ժողովրդեան մեծ ուրախութիւն պատճառեց: — Մովսէս իւր կարճատև կաթողիկոսութեան ժամանակ ևս նոյն շինարար ոգին ցոյց տուաւ: Ան վախճանեցաւ Երևան, 1632 Մայիս 14ին և թաղուեցաւ կողեռն կոչուած բլրի վրայ:

Երևանցի Սիմէօն կաթողիկոս՝ Մովսէս կաթողիկոսի մեծ գնահատութեան մասին ճշմարիտ մէջ (էջ 21) կը գրէ հետեւեալը. «որ գրեթէ զինի Լուսաւորչին մեքոյ եւ քուանց նորին եւ քարգմանչացն մեքոց, յայլոց Հայրապետացն ոչ ոքն եպիւ երախաւոր եւ բարեբաւ արքայ Արթուրոյս եւ Ազգիս մեքոյ նման սորին . . . »

զկողմն նորա: Եւ զի որովհետեւ հաստատեցի զայս հրովարտակ զբոյժմար կնքոյ իմոյ, այս արագաւ հաւատալ սմա: Տուաւ ի շմամգեալ ամառը. յաւմի 1076» որ համապատասխանէ փրկական թուականին 1627. յետ կոյս հրովարտակին եղեպ կնք չորեքին անձինք խորհրդականք՝ վկայեալ են ստուգութեան այսր:

Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի. աշխատութիւն Յովհ. Եպս. ի Եահաթուանեանցի Ս. Էջմիածին էջ 83-84. Հատ. Ա. 1842:

Այս հանգուցեալ մեծ հայրապետին տաց

# ՄԱՍՆԵԱՌԹՈՍԱԿԱՆ ԱԿՍԱՐԿՆԵՐ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՍՆԵԱՌԹԻ ԿԱՆՈՒՅՈՒՄԻ ԵՒ ԳԻՒԿԻ ԵՆԵՂՎԱԾՆԵՐԸ ԵՒ ԱԿՆԱԿԱՆ ԾԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:** գրեց՝ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊՍ ՏԵՐ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ: 151 մեծադիր էջ, պատկերազարդ: Գուտեան Մասեմաւար, քիւ 12. Երուսաղեմ՝ Տպարան Սրբոց Յակոբեանց. 1938:

Գրքին սկզբը կը գտնենք Տ. Մեսրոպ Արքեպ. Նշանեանի մէջ զեղիցջը որով կը ներկայացուցուի Նեղինակը՝ հանրածանօթ բազմամուտ և բազմալատատակ էջմիածնակաւնը և գործին հրատարակութեան պարագաները, որոնք մասնաւորաբար յաւելի կը դառնան ներկայի պայմաններով: Գիրքը ըստ տիտղոսին հնաբանական ուսումնասիրութիւն մըն է էպպոս՝ վերոյիշեալ հայ երեք մեծ վանքերու եկեղեցիներուն և վանական շինութիւններուն, բայց անոր մէջ կը գտնենք տակաւին՝ տեղագրական և ճամբորդական նոթեր, պատմական և բարացուցական ակնարկներ, արտագրիալ արձանագրութեանց ամբողջ (տօրպս) և նոյնիսկ ի վերջոյ, հեղինակին յատուկ տեսութիւն մը հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան ծայրամասին: Ամբողջութեանը մէջ շահեկան գործ մը՝ մէկէ աւելի տեսակէտներով:

Գիրքը կը բաժնուի բացի յառաջարանէն հինգ գլուխներու. ա. Տարեւի վամբը, բ. Հաղարմի վամբը, գ. Գաղի վամբը, գ. Վանական շինարարներ, ե. Ժամանակ-Գալիթ-Մրահ:

Յառաջարանին մէջ հեղինակը ակնարկ մը կը նետէ հայկական հնաբանութեան վրայ. կը շնչուէ անոր կարեւորութիւնը հայ քաղաքակրթութեան պատմութեան համար մասնաւորապէս՝ եւ հայ

պատմութեան՝ ընդհանրադէս. և ըսելէ վերջ թէ հայ վանքերը այնքաշատ Հայաստանու մէջ որքան ընդարձակ նիւթ կը հայթայթեն հայ հնաբանութեան, կ'զգացնէ զանոնք ուսումնասիրելու գործին անյետաձգելիութիւնը, քանի որ ըլլայ բնութեան — երկրաչափեր —, ըլլայ մարդոց — քաղաքական պատճառներով աւերածութիւններ — պարբերաբար յառաջ բերած կործանումները կը գործեն նորանոր ալէսներով ու մեր ձեռքէն կ'առանեն հեղափոխել հնութեան լաւագոյն յիշատակարաններու մեր հանաչան կարելիութիւնը:

Նեղինակը 1903ին և 1911ին այնպիսի պատմական գործերով գտնուեք է Տաթև և յետոյ Հաղարմի և Գազ ու այդ առիթներով ուսումնասիրեք է այդ վանքերու եկեղեցիներն ու վանական այլ շինութիւնները և մեծ թիւով արձանագրութիւններ է արտագրեք և լուսանկարներ աւեր: Այսօր վերջին 1931ի երկրաչափութեան աւերած է մեծ մասամբ Տաթևը, որով և հեղինակին հաւաքած նիւթերը մասնաւորաբար թանկարժէք կը դառնան, կը փութայ ան զանաք և անոնց մասին իր տեսութիւնները հրատարակել, թէև այդ ալ մասամբ միայն՝ որովհետև Սրբազանին տաած լուսանկարներն ու անոնց ցեկաթներն և նոթերն ալ մէկ կարևոր մասը իրենց կարգին փակցնել են թիֆլիզ՝ իր երթը բնակարանի հրդեհին մէջ: Ներկայ հատորը պատկերազարդած է մեծ մասամբ նախ քան երկրաչափը ուրիշներէ առնուած և հազուադիւրս լուսանկարներով:

Գրքին նիւթը կազմող երեք վանքերուն ալ եկեղեցիները և վանական այլ շէնքերը ներկայացուած են թէ՛ իրենց ճարտարապետական կառուցուածքին մէջ և թէ՛ իրենց շինութեան պատմութեանը: Այս վերջնոյս համար հեղինակը կ'օգտագործէ հաւասարապէս պատմագիրներու վկայութիւնները, ուրիշ հնաբանական և տեղագրական ուսումնասիրութիւններ և իր իսկ տեղւոյն վրայ արտագրած արձանագրութիւնները: Տաթևի համար կ'օգտուի քնականաբար ամենէն աւելի Թ. Գաբու պատմագիր, Տաթևի վանահայր Ստեփանոս Օրբելեանի գործին: շահեկան է զիտեղ թէ ինչպէս անոր պատմածները կը հաստատուին զրեթէ կէտ առ կէտ ներկայիս աւերակ շէնքերու վրայ մնացած արձանագրութիւններով: Այսպէս կը հետևենք հայ եկեղեցական մշակութիւնը և պատմութեան մէջ այնքան նշանաւոր գեր կատարած Սիւնեաց այս մայրախանքին զարգացման փուլերուն: Աւելի միշտ վայրէջնելու կարագրութիւն մը վերջ ուր յիշուած են պատմագիրն բաւերը — ռատաշնոյ վանիցն ձորք եւ խոխոմբ խորագոյն, յոյժ ընդարձակագոյն և զեղեցիկ, ընդ որ անցանէ անպիսն զգլմամբ գտնն Որոտան, և ձորն այն լի այգեստանից և զբարտացեալ շինուան բուրբառաստից, — հեղինակը կը պատմէ պատմութիւնը և երբեքն վերաշինութիւնը Տաթևի եկեղեցիներուն եւ կուտայ բոտ կարելոյն անոնց ճարտարապետական կառուցուածքի պատկերը: Կը ներկայացնէ այսպէս կա-

պնակները յօրինած է Փիլիպպոս կթղ. Աղբակեցին, որ է հետևեալը.

«Այս է սապան զարարանի  
Եղեայ շիրիկն ճանապարհի  
Տեսն Մովսէսի վարդապետի  
Ընհրայ Ս. Հայրիսի, որ է սեղեանն Տա-  
նորոզոյ Ս. Էջմիածնի [քրեպի  
Քացոդ և շինող գրեթի. բուիճ (Ռ2):

(ՏԵՄ Արարա, 1902, էջ 446): Իր գործունէութեան ժանրամասնութիւնները տեսնել նաև (Գալիթիցի էջ 284—313), Ս. Յակոբի տուած իր նուէրները տեսնել (ՄՁ. Թ. 532):

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՂԱՒԻՈՒՆԻ